

ברכת הגומל לשב ממלחמה ופעילות צבאית

הקדמה
ברכת ההודאה והחייבים בה
תלות החיוב ביציאת הסכנה לפועל
חיוב הגומל על הצלה שהיא בדרך הטבע
השב ממלחמה ופעילות צבאית כהצלה בדרך הטבע
חיוב הגומל במסתכן בדבר מצוה
חיוב הגומל כשמחויב על פי הדין להסתכן
דעות הפוסקים להלכה
גדר חדש בברכת הגומל - המברך למרות שאינו מחויב

הקדמה

ברכת הגומל רבו עד מאוד הדיונים בדיניה ופרטיה השונים. לאור המצב הביטחוני בימינו בארצנו, מקבלת משנה תוקף השאלה בדבר חיוב הגומל לשב בשלום ממלחמה או פעילות צבאית אחרת. ביסוד הדבר ראוי היה לציין שמחה של הצלה אף בחג מיוחד, וכדברי האבן עזרא (במדבר י, י): "וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם... והיו לכם לזכרון לפני אלהיכם אני ה' אלהיכם - ששבתם מארץ אויב, או נצחתם האויב הבא עליכם, וקבעתם יום שמחה כימי פורים ושבעת ימי חנוכה"; ולכאורה ק"ו שיש לברך עליה ברכת הגומל. אמנם במקורות השונים העוסקים בברכת הגומל לא הוזכר השב בשלום מהמערכה בין החייבים לברך, לא בפרק קז בתהילים שהוא המקור לברכת הגומל, לא בדברי רוב הפוסקים ראשונים כאחרונים, ולא בדברי השו"ע (או"ח סי' ריט סע' ט) המונה את המצבים השונים המחייבים ברכה זו. עובדה זו תמוהה היא, שהרי מאז ומעולם מציאות זו היתה קיימת לא פחות מאשר מצבי הצלה מסכנות אחרות¹.

1 מאמר זה נכתב בשלהי שנת תשס"ו, עם סיומה של מלחמת לבנון השנייה וחזרתנו בעזרת ה' בשלום מהמערכה. הוא מפורסם כאן במלאת ארבע שנים לפרוץ המלחמה בט"ז בתמוז תשס"ו, לעילוי נשמת חיילי צה"ל שמסרו נפשם על קדושת השם בהגנה על עמנו וערי אלוקינו. הי"ד ותנצב"ה.

ברכת הגומל נתקנה כנגד קרבן תודה², כמובא בתהלים (קז, כב): "ויזבחו זבחי תודה ויספרו מעשיו ברנה"³. כן כתב הרא"ש בברכות (פ"ט סי' ג), וכן לשון החתם סופר (שו"ת חת"ס ח"א או"ח ס' נא): "משחרב בהמ"ק בעו"ה ובטל תודה, תקנו חז"ל דעכ"פ יתפסו הטוב במיעוטו וירוממוהו בקהל עם". מקור דין הברכה במסכת ברכות (נד, ב): "אמר רב יהודה אמר רב: ארבעה צריכין להודות - יורדי היס, הולכי מדברות, ומי שהיה חולה ונתרפא, ומי שהיה חבוש בבית האסורים ויצא... מאי מברך? אמר רב יהודה: ברוך גומל חסדים טובים".

הב"י בסו"ס ריט כותב שנחלקו הראשונים האם מברך הגומל דווקא על ארבע ההצלות המוזכרות בגמרא, או שמא גם בשאר הצלות. דעת האבודרהם (ברכת הראייה השבח וההודאה) שמברך בארבע אלו דווקא, כמוכח מהעובדה שהגמרא ציינה דווקא אותם, והמשנה ברורה (ס"ק לא) מעיר לדעה זו שהברכה נתקנה דווקא באלו מפני שהן מצויות. אולם דעת הריב"ש (שו"ת סימן שלז) שארבע אלו לאו דווקא אלא ה"ה לשאר הצלות, והוזכרו דווקא אלו שהן מצויות בכל מקום ובכל זמן⁴. כן דעת נכד רשב"ץ ר"א אבן טאוה (שו"ת התשב"ץ חלק ד [חוט המשולש] טור ג סי' ל), וכ"כ בשלטי גיבורים (ברכות מג, א בדפי הרי"ף אות ג) בשם ריא"ז: "ונראה בעיני שכל הניצול מכל דבר סכנה צריך להודות כמו אלו הארבעה". דעת השו"ע (סע' ט) לחוש לדעה ראשונה, לכן פסק שבשאר ההצלות יברך בלא שם ומלכות. וכן פסקו החיד"א בברכי יוסף (אות ח) ובמחזיק ברכה (אות ו), והבן איש חי (שנה א, עקב, אות י) המוסיף שגם בלא שם ומלכות ראוי לברך דווקא בפני עשרה. בספר כף החיים (אות נב) כתב גם כן כדעת השו"ע, אם לא במקום שנהגו

2 בספר אליה רבה (סי' ריט ס"ק א) כתב בשם השל"ה, וכן הובא בקצות השלחן (ח"ב סי' סה הערה ה), שנהגו החייבים בברכת הגומל לומר את פרשת קרבן התודה. בספר תורת משה לר"מ אלשיך בפרשת התודה (ויקרא ז, ז-טז) ובליקוטי הלכות למוהר"ן מברסלב (או"ח ב ברכת ההודאה פרק ו) מובא שבקרבן תודה ישנם ארבעה מיני לחמים הבאים להודאה על נס והצלה, וכנגדם "ארבעה צריכין להודות" שבברכת הגומל.

3 השלכות הלכתיות רבות ישנן להשוואה בין ברכת הגומל לקרבן התודה: בספר צידה לדרך (מאמר ראשון כלל ראשון פרק ב) כתב שכמו שאת התודה מביא כל זמן שירצה - ה"ה ברכת הגומל בדיעבד אומרה כל זמן שירצה. בהערות חת"ס לשו"ע בסימן ריט וכן בתשובתו להלן מובאות השלכות נוספות, האם ברכת הגומל נאמרת דווקא ביום כדין הקרבן, והאם יש חובה לברך מעומד כבהקרבת הקרבן: הבן איש חי (שנה א עקב אות ג) וכן כף החיים (סי' ריט סע' יד-טו) פסקו שלכתחילה יש לברך ביום ובמעומד, ובדיעבד יצא בכל עניין. השלכה נוספת מובאת בספר צפנת פענח להרוגצוב"ר על הרמב"ם (ברכות פ"י ה"ח), שכיוון שעיקר ההודאה בהקרבת הקרבן היא בשעת הסמיכה, ונשים הפטורות מלסמוך על הקרבן פטורות בזמן הבית מחובת ההודאה, כן כיום הן פטורות מהגומל.

4 בשו"ע הרב (או"ח א לוח ברה"נ ס' יב אות יג) כתב שטעם הזכרת ארבע אלו בלבד מפני שאר סכנות נכללות בכלל הולכי מדבריות.

לברך בשם ומלכות שאז יברכו כמנהגם. לעומת זאת דעת רבים מן האחרונים כדעת הריב"ש, שארבע ההצלות המוזכרות לאו דווקא. כן כתבו הלבוש (ס"ק ט), המגן אברהם (ס"ק יג), הט"ז (ס"ק ז), אליה רבה (ס"ק טו), שו"ע הרב (או"ח א לוח ברכות הנהנין ס' יב-יג), מהרי"ץ בשו"ת פעולת צדיק (חלק ג סי' רכט), ערוך השולחן (סע' יב) והמשנה ברורה (ס"ק לב). ראוי לציין שהגרא"י קוק כתב בשו"ת אורח משפט (או"ח ס' מה) שגם לדעה זו שונות ארבע ההצלות המוזכרות משאר הצלות, שכיוון שבהם נקבעה ברכת הגומל ונגזרה במניין - אע"פ שפחתה או אף פסקה הסכנה ובטל טעם התקנה לא בטלה התקנה וחייב בברכה, בניגוד לסכנות האחרות שבהן מברך רק אם ניצל מסכנה ממשית.

נוסח הברכה כמובא בגמרא לפנינו הוא "ברוך גומל חסדים טובים", אמנם בגרסת הראשונים מופיע נוסח אחר והוא הנפסק להלכה: "הגומל לחייבים טובות שגמלני כל טוב". במשמעות התוספת "לחייבים"⁵ מצאנו שלוש גישות: הב"י כותב "כלומר אפילו לאותם שהם חייבים דהיינו שהם רשעים עם כל זה גומל להם טובות, וגם אני כאחד מהם שאף על פי שאיני הגון גמלני כל טוב". לשון זו א"כ מתייחסת היא למברך⁶, וכן כתב הלבוש (אות ב). לעומתם ריעב"ץ במור וקציעה על הטור (שם) כתב שלשון זו אינה מתייחסת למברך, אלא זו לשון כללית שהקב"ה גומל טובות בין לראויים לכך ובין לראויים. גישה שלישית משלבת מובאת בשו"ת שתי הלחם (סי' א), שלשון זו מתייחסת למברך - אך הינה גם לשון כללית המתייחסת לעמו ומשפחתו ואנשי ביתו של המברך, הנידונים ומשתתפים עמו בצרתו⁷.

דעת רבים מן הפוסקים שלשון "לחייבים" שבברכה לעיכובא היא, וכמו שהוכיח האליה רבה (ס"ק יא). אמנם נראה שדעת הט"ז (ס"ק ג) שאינה לעיכובא, וכן משמע

5 תוספת זו רמוזה כבר בתהילים קז פס' יא: "כי המרו אמרי אל ועצת עליון נאצו". וכתב רש"י: "כי המרו אמרי אל - אין פורענות באה על האדם אלא בעווננו", ממילא הצורך בהצלה הוא דווקא למתחייב בעונו.

6 בסידור ברוך שאמר לר"ב הלוי אפשטיין (עמ' קפז) כתב: "ואפשר לומר כי לשון זה בא כאן להורות שלא תזוח עליו דעתו של המברך, לחשוב שאמנם ראוי הוא למעשה נסים ומשתלם לו כפי פעלו". ובליקוטי הלכות למוהר"ן מברסלב (או"ח ב ברכות ההודאה פרק א) כתב במשמעות "לחייבים", שטבע הנבראים איתני הטבע לעשות שליחותו של מקום לענוש ולשלם לעושה רעה כרעתו, החייב ממילא היה צריך להיפגע ע"י איתני הטבע, ובכל זאת הקב"ה משדד הטבע נגד טבעו בכדי שלא לענוש החייב בעונש.

7 להסברים השונים השלכות הלכתיות; לדוגמא בשו"ת מהר"ם מינץ (ס' יד) כתב ביחס לברכת הגומל לקטן שאינו יכול לומר "לחייבים" שאינו בר חיובא, וא"כ אמירה זו מתייחסת לאביו ואין ראוי שיזלזל בכבודו, וכיוון שאין יכול לומר נוסח זה לא יברך. כן כתב הט"ז (ס"ק ג) ביחס למברך לאביו או לרבו שלא יאמר "לחייבים", שאינו יכול להעיד כן על אחרים. השלכות אלו הינן לדעה שלשון "לחייבים" מתייחסת למברך, ואין להן קיום לדעה שהיא לשון כללית וכן לדעה שהיא אינה לעיכובא, ואכן במור וקציעה (שם) כתב שקטן יכול לברך הגומל בנוסח זה.

בשורת אבני נזר (או"ח סי' לט אות ה), וכן נראה מלשון המ"ב (ס"ק ד). לדעה שתיבה זו אינה לעיכובא קשה לדייק מלשון "לחייבים" השלכות הלכתיות כל שהן, וכדלהלן.

תלות החיוב ביציאת הסכנה לפועל

שאלת חיוב השב הנ"ל בברכת הגומל מחייבת התייחסות לשאלה נוספת: האם חיוב ברכת הגומל הוא כללי בכל מציאות בה יכולה להיות סכנה, או שמא רק כאשר סכנה זו יוצאת לפועל? לדוגמא: הולכי מדברות, האם כדי להתחייב בברכה צריך שתארע להם סכנה ממשית בעוברם במדבר - או שמא חייבים בברכה אף שעברו את המדבר בשלום בלא כל סכנה?⁸

בספר יד המלך על הרמב"ם (ברכות פ"י ה"ח) כתב שחיוב הגומל הוא רק כאשר יצאה הסכנה לפועל. ולמרות שבראש דבריו כתב: "ולולי דמסתפינא להמציא דבר חדש מה שאיננו מוזכר מרבותינו הראשונים והאחרונים ז"ל" - שיטה זו נמצאת היא כבר בדברי הראשונים והאחרונים⁹, כך כתב רבנו מנוח על הרמב"ם (ברכות פ"י ה"ח) בשם הראב"ד, וכן הובאה דעתו במאירי לברכות (פ"ט), וכן נראית דעת המהר"ל בספרו נתיבות עולם (נתיב העבודה פרק יג).

אמנם דעת רוב רובם של הראשונים והאחרונים להלכה, לחייב ברכת הגומל על עצם השהות במקום סכנה, גם בלא שיצאה הסכנה לפועל. כן דעת הרמב"ן (תורת האדם, שער המיחוש ענין הרפואה), הרא"ה (ברכות נד, ב), הרשב"א (שורת ח"א סי' פב), שורת שתי הלחם (סי' א), משנה ברורה (ביאור הלכה ד"ה יורדי היס), שדי חמד (כרך ז אסיפת דברים מערכת ה"א אות לח), יסודי ישורון (ח"ב מערכת קריאת התורה עמ' רמא), קצות השלחן (ח"ב סי' סה הערה ד), שורת הר צבי (או"ח א' ס' קיג), שורת מנחת יצחק (חלק ד סי' יא), שורת יחיה דעת (חלק ב סי' כו), שורת משנה הלכות (חלק טו סי' ע), שורת רבבות אפרים (ח"א סי' קנה). כדעה זו כותב גם האלשיך בפירושו לתורה (ויקרא ז, טז) דברים מבוררים: "כי הנה לפי האמת, יותר חייב להודות אשר בנחת ולא בצער הנחה ה' אל מחוז חפצו בים או במדבר מאשר ראה רעה והצילו ה', כי הלא זה לא גדלה טובתו כאשר מי שלא ראה רעה".

מצאנו גם דעה שלישית במחלוקת זו, דעת המאירי (ברכות פ"ט) ור"א אבן טאוה

8 דיון זה יתכן שעומד הוא גם בבסיס מחלוקת הראשונים המובאת בטור וב"י, בשאלת חיוב חולה בברכת הגומל. דעת תוס' והראב"ד וכן פסק הרמ"א, שדווקא בחולי יש בו סכנה מברך, כיוון שצריך שתצא הסכנה לפועל בכדי להתחייב בברכה. לעומת זאת דעת הרמב"ן והרשב"א, וכן פסק השו"ע להלכה, שאף בחולי שאין בו סכנה מברך, שאין צריך שתצא הסכנה לפועל בכדי להתחייב בברכה.

9 יתכן שכבר בגאונים רמוזה דעה זו, בדברי רב האי גאון המובאים באוצר הגאונים (ברכות נד, ב אות שנג) וכן בערוך (ערך ארבע), המדרג את סדר החייבים בברכה שבגמרא לפי רמת הסכנה שבהם: "שמעתא סדורה לפום הקרובים לסכנה". יתכן שהמסקנה מכך היא שתנאי הסף להתחייב בברכה הוא שתהא הסכנה ממשית.

בשור"ת התשב"ץ (שם): ארבעת המוזכרים חייבים בברכה גם כשלא יצאה הסכנה לפועל, ובשאר סכנות חייבים רק כשיצאה לפועל. כדעה זו הכריע להלכה בשור"ת בצל החכמה (חלק א סי' כ).

השב ממלחמה ופעילות צבאית, במידה והשתתף בקרבות פעילים עם האויב וק"ו אם נפגע בקרבות אלו, אין חולק שחייב הוא בברכת הגומל, ואולי נכון הדבר אף לדעה המסייגת את חובת הברכה לארבעת המוזכרים בלבד, שלא גרע מהולכי מדברות או הולכי דרכים. אולם רבים חוזרים משגרת המלחמה או מפעילות צבאית בלא שחוו בעצמם קרב או מגע עם האויב, ובהם יש לדון האם חייבים הם ברכה על עצם יציאתם בשלום מהשהות במקום הסכנה. לשיטת יד המלך הנ"ל פטורים הם מברכה שהרי לא יצאה הסכנה לפועל, אולם לפי שאר דעות לכאורה חייבים הם בברכה אף שלא הסתכנו בפועל במערכה.

חיוב הגומל על הצלה שהיא בדרך הטבע

דיון מהותי הקשור לשאלה הנדונה, הוא בעניין חיוב ברכת הגומל על הצלה שהיא בדרך הטבע. דיון זה נידון ביחס לברכת "שעשה לי נס במקום הזה", שם כתב הבית יוסף (סי' ריח): "כתב ה"ר דוד אבודרהם בשם הרא"ש מלוניל שאין מברכין על נס אלא בנס שהוא יוצא ממנהג העולם, אבל נס שהוא מנהג העולם ותולדתו, כגון שבאו עליו גנבים בלילה ובא לידי סכנה וניצל וכיוצא בזה, אינו חייב לברך. ובסימן רי"ט יתבאר שיש חולקים בזה". הדעה החולקת היא דעת הריב"ש, שיש לברך גם על נס שבדרך הטבע¹⁰. השו"ע (שם סע' ט) פוסק לחוש לדעת האבודרהם לברך על הצלה בדרך הטבע בלא שם ומלכות. המגן אברהם (ס"ק יב) וכן הגר"א בביאורו השיגו על השו"ע, ודעתם שאין מחלוקת בדבר, וברכת הנס באה רק על הצלה ניסית היוצאת מטבע העולם.

המשנה ברורה (ביאור הלכה ד"ה ויש חולק) מבאר את מחלוקת הראשונים: "דבודאי כגון יולדת או חולה ליכא למ"ד, שאין זה נס כלל, שרוב חולים ויולדות לחיים, ואנן לכו"ע נס בעינן. רק דלשיטה הראשונה בעינן דוקא שהנס של הצלה יהיה דוקא למעלה מדרך הטבע כניסי אבותינו, ולשיטה השניה כל דבר שמזמין ה' ברגע זו בדרך התולדה ג"כ מקרי נס, כגון שבאו גנבים או גזלנים עליו וקרוב שיהרגוהו ונזדמנו בני אדם או סיבה אחרת שנתפחדו וברחו מחמת זה, אע"פ שלא היה כאן שינוי בטבע - מ"מ נס הוא שהזמין הקב"ה לשעה זו". הכרעת המ"ב עצמו להלכה (ס"ק לב) לברך בלא שם ומלכות, כדעת השו"ע. מדברי המ"ב אלו מתבאר שישנם שני משתנים בהגדרת איכות ההצלה: האחד מציאות הסכנה, האם רוב מסתכנים ניצול או לאו, השני אופן ההצלה, האם זו הצלה מעבר לדרך הטבע - או

10 דעת ביניים היא דעת המאירי (ברכות פ"ט), שבנס של יחיד מברך גם על נס שהוא בדרך הטבע, לעומת זאת בנס של רבים אין לברך רק בנס היוצא מגדר הטבע.

שהיא בדרך הטבע כחלק מהמציאות השגרתית. לאור משתנים אלו קיימות שלוש דרגות לעניין ברכת 'שעשה לי נס במקום הזה': סכנה שרוב ברור של המסתכנים ניצול ממנה זוהי הצלה בדרך הטבע; סכנה שרוב המסתכנים אינו ניצול ממנה, ולהינצל ממנה דרוש נס - אם גם נס שהוא בדרך הטבע; וסכנה שרוב המסתכנים אינו ניצול ממנה, ולהינצל ממנה דרוש נס על-טבעי כניסי אבותינו. חלוקה זו אף שנאמרה לעניין ברכת 'שעשה לי נס במקום הזה', משפיעה היא גם על דינה של ברכת הגומל, שהרי ברכת הגומל הינה בדרגה פחותה מברכת 'שעשה לי נס', וכדברי המ"ב (סי' ריח ס"ק לא): "דברכת הגומל לא קפדינן כולי האי שיהיה נס גמור". לאור דברים אלו, הן לדעת השו"ע והן לדעת המ"א והגר"א ברכת 'שעשה לי נס' מברך בשם ומלכות רק בדרגה השלישית - נס שמעל לדרך הטבע, וממילא ברכת 'הגומל' מברך רק בדרגה השנייה - נס שהוא בדרך הטבע. מכאן עולה המסקנה, שבהצלה שאינה נס כלל אלא היא בדרך הטבע אינו מברך ברכת הגומל. כדברים הללו כתב ערוך השולחן בדין ברכת הגומל (סי' ריט סע' ג-ד): "אך הנסים נחלקים לשני קצוות עם דרך המיצוע, והיינו הקצה האחד כשהנסים גלויים ויוצאים מגדר הטבע לגמרי כמו נסי מצרים וכדומה, ועל כאלו צריכים לברך ברכה שעשה נסים לאבותינו או שעשה לי נס... והקצה השני הנסים הכרוכים לגמרי בהטבע, כמו כל פרנסתינו וכל קיומינו, ועל זה לא שייך ברכה פרטית... ויש עוד מין שלישי והוא ממוצע בין הנסיות ובין הטבעיות, והיינו שהעניין הולך בטבע אבל יוצא מעט מגדר הטבע אל טבע הנסיות... ולכן לברך לשון נס א"א, ורק נותן תודה פרטית להשי"ת על הדבר הזה".

היוצא מהאמור לעיל, שברכת הגומל מברכים רק על הצלה בה יש מימד ניסי (אע"פ שהוא כדרך הטבע), ואין מברכים על הצלה שבדרך הטבע¹¹. הדבר מוכח גם מן העובדה שהפוסקים מכנים את ההצלה המחייבת ברכת הגומל "נס": כן לשון הסמ"ק (מצוה קמו) "וכן מי שאירע לו נס כגון ארבעה שצריכין להודות", וכן לשון השו"ע (סע' ט): "הני ארבעה לא דוקא, דהוא הדין למי שנעשה לו נס", ובספר הלבוש (סע' ט) הגדיל לעשות, ומכנה הצלות אלו "נס נגלה".

השב ממלחמה ופעילות צבאית כהצלה בדרך הטבע

לאור הדברים הנ"ל, יש לבחון האם השב בשלום ממלחמה ופעילות צבאית נחשב

11 דעת כמה מן הפוסקים ובהם שו"ת הר צבי (או"ח ח"א סי' קיג), שו"ת 'מטה לוי' (ח"ב סי' ח), וכן דעת הר"י קאפח בפרוש הרמב"ם (ברכות פ"י ה"ח), שהפטור בהצלה בדרך הטבע נובע מכך שלא שייך לומר בהצלה כזו בנוסח הברכה לשון "לחייבים", ומכיוון שלפי פוסקים רבים לשון זו לעיכובא כנ"ל לא ניתן לברך על הצלה זו. לעומת זאת בשו"ת מנחת שלמה (תנינא סימן ס אות ז) השיג על דברים אלו, ודעתו שבכל הצלה שייך לומר לשון "לחייבים", וכלשונו: "גם מסתבר שכל בר חיובא צריך לראות עצמו כחייב, ולהודות להגומל טובות לחייבים".

שהצלתו היא בדרך הטבע ופטור מהברכה, או שמא הצלתו היא על־טבעית ומחייבת ברכת הגומל. הגדרת הצלה טבעית היא כמתבאר: הצלה מסכנה שרוב בני אדם ניצולים ממנה ושאינן בה כל מעשה ניסי. ממילא כיוון שרובא דרובא של היוצאים למלחמה ופעילות צבאית חוזרים בלא כל פגע, ואין בהצלתם כל התרחשות ניסית, יש לומר שהצלה זו מוגדרת כהצלה בדרך הטבע שאין עליה חיוב הגומל. מעין דברים אלו כתב בספר אשל אברהם (בוטשאטש, או"ח סי' ריט סע' ט): "וייצא בקלור ובשירא קיי"ל שנדונים רובם למיתה וכהולכים למות ממש, ומכל מקום הוא ספק כיון שהרבה אינם כפי המצטרך לצבא המלחמה ושרי הצבא מבחינים בזה, וכל שהיה מתחלה שלא כפי המצטרך להם הרי פחדו מהשבי היה בטעות, ומכל מקום לברך כנ"ל בהרהור שמות הקדושים הוא על צד היותר טוב". מבואר שכיוון שלוקחים לצבא חיילים יתר על המידה, מוריד הדבר את הסתברות הסכנה ליפול בשבי או להיפגע, על כן הרי זו הצלה כבבדרך הטבע ופטור מברכה בשם ומלכות. העולה מדברים אלו, שיש לפטור את השב בשלום ממלחמה ופעילות צבאית מברכת הגומל, כיוון שהצלתו היא הצלה בדרך הטבע¹².

חיוב הגומל במסתכן בדבר מצוה

עקרון הלכתי־מחשבתי יסודי הוא דין 'שומר מצוה', שעניינו שהעוסק במצוה מובטחת לו שמירה מאת המצוה. דין זה מקורו בפסוק בקהלת (ח, ה): "שומר מצוה לא ידע דבר רע". מעין עניין זה מובא גם בגמרא במספר מקומות (פסחים ה, א; יומא יא, א; ועוד): "שלוחי מצוה אינן ניזוקין". דין זה יכול להוות סיבת פטור מברכת הגומל כשאדם מסתכן בעת שהוא עוסק במצוה, שהרי מובטח הוא שה' ישמרנו. אכן בספר מחזיק ברכה להחיד"א (סי' ריט אות ב-ג) מביא את דעת אביו שאין לברך על הצלתו בעושה בציווי הקב"ה, וכדוגמא למציאות מעין זו מביא את עקידת יצחק ואת הצלת רבי עקיבא ב'ארבעה שנכנסו לפרדס'. אולם מביא שם החיד"א גם דעת אחרונים, שאף העושה בציווי הקב"ה חייב בברכה. בשו"ת מטה לוי (ח"ב סי' ח) המחזיק בדעת אבי החיד"א, כותב בדין הגומל ליוולדת: "אבל זה דווקא אם באנו בסכנה ע"י שום סיבה, משא"כ אם אנחנו מצווים לעשות מצוה שאי אפשר

12 פטור נוסף הדומה לפטור של הצלה בדרך הטבע, הקיים לדעת פוסקים רבים, הוא כאשר ההצלה היא בכך שכלל לא נכנס למציאות הסכנה, והחיוב הוא רק כשנכנס למציאות הסכנה ויצא ממנה בשלום. דוגמא לדבר, מי שיידו בו אבן או ירו לעברו וכלל לא נפגע, כאן הצלתו היא שלא נכנס כלל למציאות הסכנה, בניגוד לבא בים או במדבר שנכנס למציאות סכנה וניצול ממנה. כן דעת ראב"י אב"ד בשו"ת (סי' עב), שו"ת הרדב"ז (ח"ג סי' תקעב), מהר"ל מפראג בספר נתיבות עולם (נתיב העבודה פרק יג), מקור חיים לבעל החוות יאיר (הלכות ברכות סי' ריט סע' ט), שו"ת הר צבי (או"ח ח"א סי' קיג), ספר הליכות שלמה להגרש"ז אוירבך (פרק כג עמ' ערה), ושו"ת ציץ אליעזר (חי"ח סי' כב).

לקיימה בלי סכנה, הרי השי"י הוא המצווה והוא השומר, ולא שייך לברך הגומל לחייבים, ולא תקנו בזה ברכה והודאה".

אמנם מצאנו דיון עד כמה דין 'שומר מצוה' גורף הוא ביחס לשאלה אם ניתן לייבם יבמה קטלנית - או שמא יש לקיים בה רק דין חליצה. דעת שו"ת הרלב"ח (סי' לו) ושו"ת נודע ביהודה (מהדו"ק אה"ע סימן ז), שניתן לייבמה ואין לחשוש לקטלנותה, מכח דין 'שומר מצוה'. לעומת זאת דעת שו"ת חכם צבי (סימן א) והחיד"א בברכי יוסף (אבה"ע סי' ט), שאין דין 'שומר מצוה' בשכיח היזקא או בסכנת נפשות כגון ביבמה קטלנית, ממילא זקוקה היא לחליצה¹³.

השב ממלחמה ופעילות צבאית שהם בגדר מלחמת מצוה יש לו דין 'שומר מצוה', ולדעת אבי החיד"א יש לומר שפטור הוא מברכת הגומל. אכן זה נכון רק לדעת הרלב"ח והנו"ב שדין זה גורף הוא; לעומת זאת לדעת החכ"צ והחיד"א שדין זה אינו קיים בשכיח היזקא או סכנת נפשות, ומלחמה ופעילות צבאית עונות להגדרות אלו, אין כאן דין 'שומר מצווה' וחייב השב בברכה.

חיוב הגומל כשמחויב על פי הדין להסתכן

בשו"ת מהר"ם שיק (סי' כז) דן בשאלה האם אדם שהצליח לברוח משרות בצבא הגויים חייב לברך הגומל, והכריע לברך בלא שם ומלכות. טעם הדבר, שכיוון שחייב בחוק ומשפט לצאת לצבא ולא בבחירתו הוא, אין ההסתכנות נזקפת לחובתו ואינה קשורה למציאות חטאיו, לכן אין שייך לומר לשון "לחייבים" שבנוסח הברכה; ולאור המובא לעיל, שדעת רבים מהפוסקים שלשון זו לעיכובא היא, ממילא פטור מהברכה ויברך בלא שם ומלכות. כן הדין בשב ממלחמה ופעילות צבאית, כיוון שיציאתו הינה חובה בחוק ומשפט המדינה אין שייך לומר נוסח "לחייבים", ויברך בלא שם ומלכות¹⁴.

דעות הפוסקים להלכה

הצגנו עד כה מספר טעמים לפטור את השב ממלחמה ופעילות צבאית מברכת הגומל: אי יציאת הסכנה לפועל לשיטת 'יד המלך', הצלה שהינה בדרך הטבע, מדין 'שומר מצוה', הסתכנות מכוח חיוב חוק ומשפט שאינה מאפשרת לומר לשון

13 בענין זה עי' עוד באבן העזר (סימן ט), בבאר היטב (אות ב) ופתחי תשובה (אות ד).

14 בספר יסודי ישורון (ח"ב מערכת קריאת התורה סי' רמא) כתב בהבנת מהר"ם, שיש חילוק בין חייל השב מהחזית שמברך כדין מי שהיה בסכנה וניצול, לבין הנמלט משרות הצבא שדווקא הוא לא יברך מהטעם המוזכר, וכן פסק הוא להלכה. דבריו אלו צ"ע, שחילוק זה אין לו זכר בדברי מהר"ם, וכן אין לו קיום לאור סברת מהר"ם. כן כתב מפורש בשו"ת אפרקסתא דעניא (ח"א סי' קנח) בהבנת מהר"ם כדברינו, שחייל החוזר מהחזית וחייל הבורח מעבודת הצבא דין אחד להם, שפטורים מברכת הגומל.

'לחייבים' בברכה¹⁵. אמנם למרות דעת הפוסקים הללו, דעת פוסקים רבים לחייבו בברכה.

בספר יסודי ישורון (ח"ב עמ' רמא) פסק לחיילים ששבו מהחזית במלחמת העולם הראשונה לברך 'הגומל' בשם ומלכות. הגר"ש גורן בשו"ת משיב מלחמה (ח"ב סי' קלד) הגדיל לכתוב, שחיוב השב הנ"ל¹⁶ נכון אף לדעה הגורסת לברך רק על ארבעה ההצלות המוזכרות בגמרא¹⁷. לעומתו בספר ילקוט יוסף (חלק ג סי' ריט סע' כח) כתב לחייב השב הנ"ל בברכה רק לדעה שארבעת המוזכרים הם לאו דווקא, אבל לפוסקים כשו"ע שדווקא בארבעה אלו מברך -, יברך בלא שם ומלכות. אלא שאין נפ"מ כלל בדבריו אלו, שהרי ההולך פרסה מברך הגומל לדעת השו"ע, וכיוון שאין בדרך כלל מלחמה בלא מהלך פרסה, לכן בפועל גם לדעה זו לכו"ע יברך בשם ומלכות. גם בשו"ת שבט הלוי (חלק ט סי' מה) מצדד לחייב ברכה לשב הנ"ל, וכלשונו: "וא"כ פשיטא דמי שבא משטח סכנה ממשית מוקף שוללים ורוצחים, אע"ג דלא קרה נס בפועל, הא גופא ניסא הוי דיצא לחיים, לא פחות מעוברי ימים כל הזמן בים שקט דמברכינן, דעצם העברה בים נחשב נס". כן בשו"ת אור לציון (ח"ב הלכות פסוקות או"ח פרק יד סי' מג) כתב לחייב בברכה טייסים במלחמה כיוון שהמקום בו הם טסים מוחזק כמקום סכנה, וה"ה לשאר חיילים.

העולה מכלל הדברים, שדין השב ממלחמה ופעילות צבאית בלא שחווה קרב ממשי לעניין ברכת הגומל נתון הוא במחלוקת רבתי, וממילא הוא ספק. וכן מצאנו שהגר"ח פלאגי בשו"ת לב חיים (ח"ב סי' מא) מסתפק בשאלה זו, והשאיר אותה

15 טעם נוסף מובא באריכות במאמרו של הרב יהושע בן מאיר "ברכת הגומל לחוזרים מפעילות צבאית", תחומין א עמ' 349-357. טעמו הוא שיציאה למלחמה היא מצוה ציבורית וגם חובת ההודאה היא ציבורית, ואין חובת הודאה על היחיד הבטל בהודאת הרבים. ואע"פ שיש מקום לדון בראיותיו השונות, ולמרות שמדברי הגר"ש גורן בשו"ת משיב מלחמה (ח"ב סי' קלד) מוכח היפך דבריו, שחובת הודאה במציאות זו היא חובה פרטית ואינה חובה ציבורית, ודאי שעצם סברתו מתקבלת היא על הדעת.

16 בלשון השאלה שם אמנם נראה שמתייחסת היא למי שהשתתף בקרב בפועל, ובזה כבר כתבנו לעיל שלכו"ע מברך, אבל מלשון התשובה ברור שהיא מופנית לכלל השבים מהמלחמה גם בלא שהשתתפו בפועל בקרב.

17 טעמו שכלול השב הנ"ל ב"הולכי מדבריות" בהסתמך על דברי הרמב"ם (ברכות פ"י ה"ח) המרחיב את "הולכי מדבריות" ל"הולכי דרכים" על פי לשון הירושלמי (ברכות פ"ד ה"ד). השב הנ"ל שהוא ודאי בגדר "הולכי דרכים" ממילא חייב לכו"ע בהגומל. ראייתו לעצם חיוב השב בברכה היא ממלחמת מדין (במדבר לא, מח-נ) ומדברי הרמב"ן שם, שבקשת ראשי הצבא הייתה להקריב קרבן תודה על הצלתם מהמלחמה. אמנם המעיין שם יפה יראה שגם לפי פשט הפסוקים וגם לדעת הפרשנים אין מדובר שם כלל על הקרבת קרבן אלא על נתינת כסף וזהב פדיון נפשם תרומה למשכן (רק בתרגום ירושלמי מזכיר מעין הסברו של הרב גורן). כן יש להעיר שדווקא ממקור זה יש ראייה שאין חובת הגומל לשב הנ"ל, שהרי שם מדובר בהצלה ניסית לגמרי, שהרי כל היוצאים למלחמה שבו בלא כל פגע, ויתכן שדווקא בהצלה זו מברך, ולא בהצלת השב במציאות רגילה שהיא הצלה בדרך הטבע.

כספק. לאור זאת חל כאן הכלל: ספק ברכות להקל¹⁸, ודאי בברכת הגומל שהיא דרבנן¹⁹, וממילא דינו לברך בלא שם ומלכות.

גדר חדש בברכת הגומל – המברך למרות שאינו מחויב

סוגיית הגמרא הנ"ל בברכות (נד, ב) מסתיימת בדברים הבאים: "רב יהודה חלש ואתפת, על לגביה רב חנא בגדתאה ורבנן, אמרי ליה: בריך רחמנא דיהבך ניהלן ולא יהבך לעפרא, אמר להו: פטרתון יתי מלאודויי. והא איהו לא קא מודה! לא צריך, דעני בתרייהו אמן". הטור (סימן ריט) בהתייחסו לדברים אלו כותב: "ולא חשיב ברכה לבטלה כיון שהם לא נתחייבו בה, שהם נתנו שבח והודאה למקום כדרך בני אדם שמשבחים למקום על הטובה שמזמין להם". מתבאר שהגמרא בדבריה אלו, מחדשת גדר חדש בברכת הגומל – גדר נדבה, המתבטא באפשרות לברך על הצלת האחר למרות שמן הדין אינו מחויב לברך על הצלתו. ראייה לקיומו של גדר זה ניתן להביא מקרבן התודה שכנגדו נתקנה הברכה²⁰, שגם בו מצאנו גדר נדבה, שהרי בפרשת התודה בספר ויקרא (ז, יא-טז) ישנם שני מיני קרבנות תודה – קרבן חובה וקרבן נדבה.

דין הגמרא מובא להלכה ברבים מהראשונים, בהם: הרא"ה בחידושו לברכות (נד, א), המאירי (ברכות נד, ב), ספר המאורות (שם), ריא"ז המובא בשלטי גיבורים (מג, א בדפי הרי"ף אות ו), ודרכי משה (ס' ריט אות א) הכותב: "ונראה בעיני שאם רצה אדם להודות ולברך הגומל על אוהבו, ועל קרובו שהוא כואב עליו, הרשות בידו". ראוי לציין לדעה זו שתנאי בסיסי בדין זה הוא שהמברך שמח שמחה אמיתית בהצלת חברו, וכדברי הט"ז (ס"ק ג): "משמע דוקא ששמח בלבו על שזה נתרפא או ניצול, אבל אם אינו שמח בלבו כ"כ, אלא שאומר כן מפני השלום, אין לברך כן בשם ומלכות, דהוי ברכה לבטלה".

אמנם כבר הוכיח הבית יוסף (שם) שדעת הרשב"א לחלוק ולצמצם דין זה לאביו

18 אמנם בשדי חמד (מערכת ברכות ס' א אות-יח ס"ק ה) כתב שקיימת מחלוקת אחרונים בשאלה האם אמרינן ספק ברכות להקל בברכות השבח וההודאה, אכן דעת רוב האחרונים להלכה שאומרים כלל זה גם בברכות אלו; כן הכריע בשו"ת מנחת יצחק (חלק ג ס' כה אות ד) וכן בשו"ת יביע אומר (חלק ג או"ח ס' טז וחלק ח או"ח ס' ח).

19 כן היא דעת רוב הראשונים, כן כתבו הסמ"ג (עשה כז) ונימוקי יוסף לברכות (נד, ב). אכן מצאנו גם דעה שהיא דאורייתא – דעת הסמ"ק (ס' קמו), המוכיח זאת מלשון הפסוק "הוא תהלתך" (דברים, י, כא).

20 האחרונים דנו בשאלה האם בזמן הבית הניצל מסכנה היה מתחייב בקרבן תודה. ומצאנו בדבר מחלוקת משולשת: דעה ראשונה שחייב היה בקרבן מן הדין (שו"ת חת"ס חלק א או"ח ס' נא; גבורת ארי תענית כג, א; מ"ב ס' ריח ס"ק לב; חיי אדם כלל סט; שו"ת שבט הלוי ח"ג ס' קסג וח"ט ס' מה). דעה שניה שחייב היה בקרבן רק מדרבנן (פמ"ג או"ח ס' ריט א"א ס"ק א). דעה שלישית שהי רשות בלבד (שו"ת מהר"ם שיק ח"א ס' פח, שדי חמד כרך ו אס"ד מערכת ה"ב סימן ב אות י).

או רבו בלבד, כפי שמובא בגמרא, וכן מכריע הוא: "ולענין הלכה, כיון דלדברי הכל אינו חייב לברך - לא יברך, ואם בירך גוערין בו דדילמא ברכה לבטלה היא". לכן כתב במי שילדה אשתו שלא יברך במקומה הגומל, וכן הדין בשאר קרוביו. אולם בדבריו בשו"ע (סע' ד) סתם ופסק: "אם בירך אחר ואמר בא"י אמ"ה אשר גמלך כל טוב וענה אמן, יצא", ונחלקו האחרונים במשמעות דבריו אלו: דעת המגן אברהם (ס"ק ד) שחזר בו מפסיקתו בב"י, וכלשונו: "משמע דס"ל דכל מי ששמח בו רשאי לברך וכ"ש על אשתו שילדה... דלא כמ"ש בב"י", ולעומתו דעת האליה רבה (ס"ק יא) שהמחבר נאמן לשיטתו בב"י שאין לברך על אחר, אם לא באביו או רבו.

להלכה דעת כמה מהפוסקים כדעת הב"י וכהבנת הא"ר בדבריו בשו"ע, ובהם: הברכי יוסף (אות ז), וכף החיים (ס"ק כז) המוסיף: "ומיהו גם על אביו ורבו לא שמענו ולא ראינו מי שבירך, ונראה לי הטעם משום דלא יש חיוב לברך". המ"ב (ס"ק יח) פסק גם כן שלא לברך כי אם על אביו ורבו, והאריך בביאור הלכה (ד"ה ואין זה ברכה לבטלה) לדחות דעת הטור והראשונים, וכתב: "דהיכן מצינו ברכות שאינו מחויב כלל ואפילו הכי רשאי לברך". כן פסקו עוד להלכה בהגהת עטרת זקנים לשו"ע, ובשו"ת יחיה דעת (חלק ב' סי' כה). אמנם רבו הפוסקים כדעת הטור, וכהבנת המ"א בדעת השו"ע: כן פסקו הרמ"א, הלבוש (סע' ד), הב"ח (ס"ק ג), שו"ע הרב (או"ח א לוח ברכות הנהנין סי' יב אות י), שו"ת הלכות קטנות (ח"ב סי' א)²¹, קצות השלחן (ח"ב סי' סה סע' ה), ומאמר מרדכי על שו"ע (אות ו) הכותב: "וכן הוא המנהג פשוט בינינו". כן מכריע גם ערוך השולחן (ס"ק ט), אך מוסיף הוא שלא נהגו כן. וצריך עיון מדוע פוסקים אחרונים רבים התעלמו לגמרי מדין זה²².

לאור גדר הנדבה בברכת הגומל, על פיו מתחדש שהשמח בהצלת חברו יכול לחייב עצמו לברך הגומל על הצלתו, יש מקום לומר שהשב ממלחמה ופעילות צבאית, אע"פ שמן הדין נראה שדינו לברך בלא שם ומלכות - יכול הוא לברך הגומל מדין נדבה. כי הרי כמו שהשמח בהצלת חברו יכול לחייב עצמו לברך עליו מדין נדבה - כך השמח בהצלתו שלו, גם אם הגדרת ההצלה מסופקת כנידון דידן, יכול לחייב עצמו לברך בשם ומלכות כנדבה.

21 בעקבות גדר זה חידש עוד, שכשם שאחרים כל הרוצה לברך יכול לברך עליו ללא הגבלה - כן הוא יכול לברך בפני אחרים ללא הגבלה. לכן מי שברך הגומל בבית כנסת אחד יכול לברך פעם נוספת בבית כנסת אחר.

22 ודאי תמוה הדבר לאור העובדה שגם הדעה החולקת מודה בעצם החידוש שמתנדב אדם לברך על האחר, לפחות באביו ורבו. אכן זו גם נקודת התורפה לדעה זו, שאם עצם החידוש קיים - מה לי אביו ורבו מה לי אחר. בקובץ תחומין י כתב הרב שילה רפאל זצ"ל במאמרו "ברכת הגומל לנוסע בדרכים בימי המרי הערבי" (עמ' 108-117) שגדר זה הוא חידוש של המאירי שאינו מובא בפוסקים להלכה, ושכן פסק הגרי"ש אלישיב שאין נוהגין כן להלכה; ולפי המתבאר גדר זה יסודו בגמרא ובדעת רבים מן הפוסקים ראשונים כאחרונים.